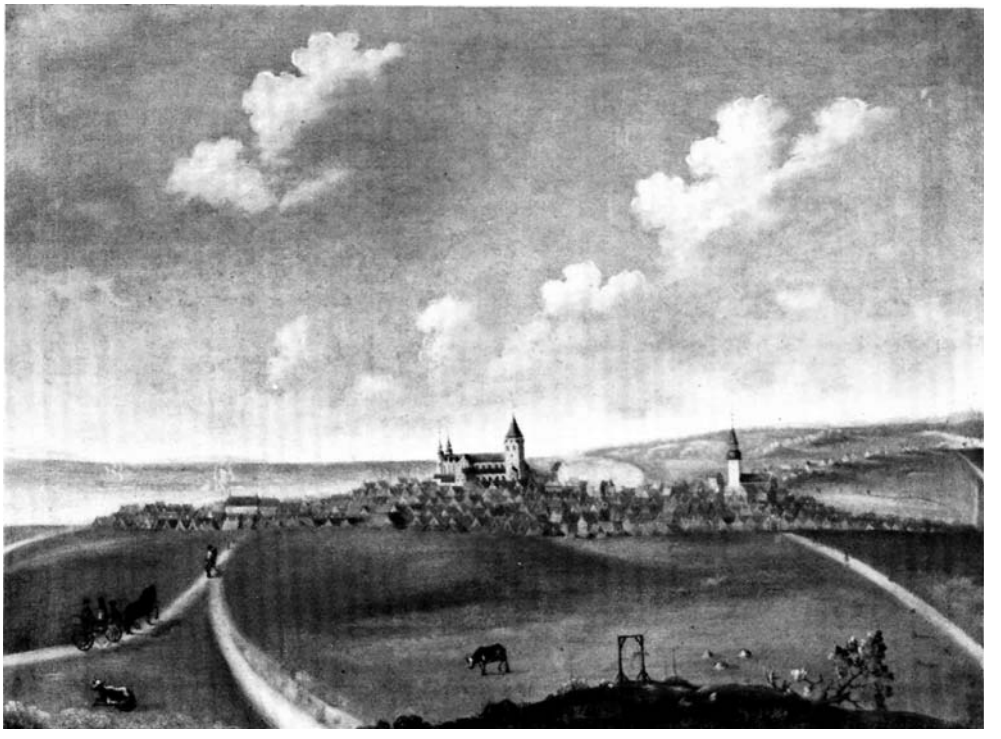

Fig. 1. Århus ved midten af 1700-tallet, set fra nordvest. Efter maleri af Rach og Eegberg. Nationalmuseet. — *The town of Århus seen from the north-west, after a painting from the middle of the 18th century.*

FORSVUNDNE KIRKER I ÅRHUS

†S. OLUFS ELLER S. OLAI KIRKE

Kirken omtales første gang 1203, da biskop Peder Vognsen ved et gavebrev af 14. november skænkede den til præbendarernes beklædning (jfr. p. 52 f.)[1]. Sammen med sin sognepræst og klokker betænktes den i et testamente 1322[2]; senere omtales den som inkorporeret i et af domkapitlets bordpræbender, der havde navn efter kirken[3].

Af *altre* har kirken utvivlsomt rummet et for S. Oluf (jfr. *klokke p. 1336); et S. Michels-alter omtales i et brev 1558[4].

Det berettes, at fastelavnssøndag 1548 styrtede kirken sammen, hvorefter menigheden henvistes til at benytte domkirken som sognekirke[5]. I henhold til kongens brev af 30. april 1625 blev S. Olufs sogn 1636 indlemmet i domsognet[6].

1637 lod rådmand Jens Christensen og Anders Lydichsen opføre, et †kapel (jfr. †bygningstavle p. 1335) og fik til gengæld rådighed over indtægterne fra begravelser på kirkegården[7], der fungerede som »en slags assistenskirkegård for domkirken«[8]. Ved reskript af 1. februar 1696 lagdes indkomsten fra kirkegården til domkirken[9], og 1768 blev kapellet nedbrudt. 1897 blev kirkegården overladt til Forskønnelsesforeningens omsorg[10], men først 1938—39 udlagt som offentligt anlæg.

Ved deklaration tinglæst 20. september 1969 er kirkegård og ruin fredlyst[11].

Beliggenhed og kirkegård. Den længst forsvundne S. Olufs kirke har haft en egenartet beliggenhed, der i den tidlige middelalder vist ikke har været uden storladne træk. Placeringen på grænsen mellem by og land ved den åbne, østvendte kyst (jfr. p. 48, fig. 3) var værnehelgenen værdig. Af fortidens frit-strakte kirkegård på brinken over brændingen er fremgået vore dages indeklemte »åndehul«. Også fra en historisk-topografisk synsvinkel er kirkens og dermed kirkegårdens beliggenhed bemærkelsesværdig. Olafskirken befandt sig ligesom den gamle domkirke (p. 1009) uden for vikingetidens voldkransede byområde. En sådan placering af en ældre middelalderkirke vil ofte udtrykke en tidlig grundlæggelse[12].

I slutningen af 1600-tallet var kirkegårdens udstrækning langs kysten mere end det dobbelte af den nuværende[13] (jfr. fig. 2), hvilket åbner mulighed for en formodning om, at det areal, der ved anlæggelsen indviedes til gravplads, var ret stort, men at det på vestsiden, langs Mejlgade, tidligt blev beskåret ved kantbebyggelse. Den nedennævnte †rist, der udgravedes 1937, angiver utvivlsomt vestre skellinie af kirkegårdens centrale del i slutningen af middelalderen. På denne side lå ved år 1700 nogle boder, der havde udgang til gravpladsen[14], hvilken ordning bevaredes til 1858[10]. Mod nord fandt en udvidelse sted 1676[13]. Arealets søndre skel etableredes omtrent på nuværende plads, da S. Olufsgyde forlængedes hen over kirkegården og ned til kysten. Pontoppidans bykort[15] fra 1767 lader antage, at dette skete i forbindelse med nedrivningen af det forfaldne †kapel. De fremdragne rester af kirkebygningen og de vidnesbyrd, der siden 1600-tallet jævnligt foreligger om skeletter og grave, der vaskedes ud i havet[16], angiver, at kirkegårdens hegn såvel som hele kysten tidligere stod længere mod øst. Et bolværk på denne side omtales første gang 1624[17] i anledning af oversvømmelse. Til den nye katedralskoles bygning i 1760'erne (jfr. p. 105) hentedes sten på stranden foran kirkegården, hvilket »har bidraget til, at en stor Deel af denne Grund siden er bortskyllet«[18]. En tømrer nedrammede 1828 38 pæle og belagde dem med faskiner, tang og sten[19]. Denne foranstaltning har åbenbart ikke været tilstrækkelig, for blot to år efter kunne Jørgen Dyhr[10] forelægge et projekt til bedre sikring af kysten, hvor bølgerne angreb, så de dødes ben stak frem, og folk stjal knogler. En udbedring nævnes 1839[20] og atter 1842[21], da kirkedirektionen havde anbefalet en reparation »på billigste måde« med pæle fra Riis skov. Ved midten af århundredet blev kysten beskyttet af Skolebakken og en stor stenpakning[22], men endnu 1865 bragtes den udsatte beliggenhed på tale[23]. Efter Kystvejens anlæggelse omkring 1870, da der byggedes en badeanstalt ud for kirkegården[24] og navnlig efter den senere udbygning af havneområdet, er truslen fra havet forsvundet.

Som *hegn* omkring gravpladsen nævnes stendiger 1693[13] og i begyndelsen af 1700-tallet[25], mens et plankeværk 1768 blev opstillet, hvor »kirkemuren«

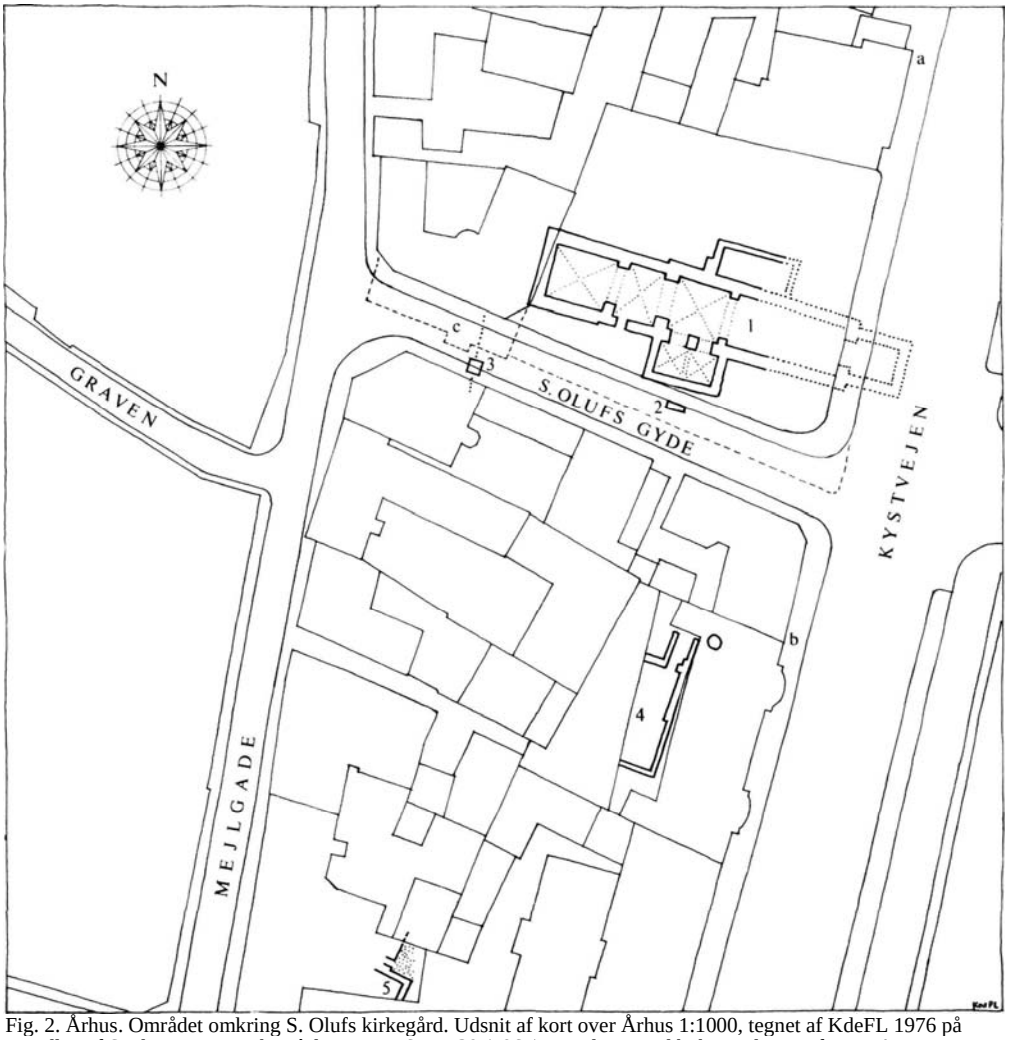

Fig. 2. Århus. Området omkring S. Olufs kirkegård. Udsnit af kort over Århus 1:1000, tegnet af KdeFL 1976 på grundlag af Stadsingeniørens karréplaner D 516 og 539 (1964), suppleret med bykort udgivet af V. F. A. Berggreen og Budtz Müller & Co. 1870: S. Olufsgyde i tiden for udvidelsen 1870 angivet med punkteret linie. 1. S. Olufs kirke (efter Th. Rasmussen 1947—48). Bygningens mulige udstrækning samt forslag til hvælv i udgravede del af kirken angivet med prikket linie. 2. Muret grav (p. 1331; efter Th. Rasmussen 1943). 3. Kirkegårdsrist (p. 1332; efter Th. Rasmussen 1937). 4. Ruin af munkestensbygning. På arealet østfor er konstateret adskillige middelalderlige begravelser (efter Th. Rasmussen 1914). 5. Murrester på matr. nr. 860 (efter udateret opmåling i NM; jfr. p. 98. fig. 20, 5). — Strækningen a—b er den omtrentlige længde af kirkegårdens østside i slutningen af 1600-tallet. c. Rebslager Guldmanns 1870 nedrevne hus, Mejlgade 22 (p. 1333). — *Environs of St. Olufs churchyard. Section of map of Århus 1:1000. St. Olufs Gyde before extensions in 1870 is indicated by dotted line. 1. St. Olufs church. The possible extent of the building and proposad for vaulting in the excavated part of the church indicated by dotted line. 2. Masonry tomb. 3. Churchyard grating. 4. Ruin of mediaeval brick building. In the area to the east various graves from the Middle Ages were found. 5. Masonry remains, no. 860 in the Land Register (cf. p. 98, fig. 20, 5). — The distance a—b is the approximate length of the east side of the churchyard at the close of the 17th century, c marks the house of the. ropemaker Guldmann, demolished 1870.*

havde været. Svin og høns, der gik omkring mellem gravene, og urenlighed og skarn, der henkastedes på det dengang afsides liggende sted, førte 1797[26] og gentagne gange i 1800-tallet til krav om fornyelse af oprådnet eller voldelig ødelagt hegning. 1807[10] var 35 fag forfaldne og atter 1819[27], da kirkeværge Fulling foretog en ombytning med stakitværk fra domkirkegården (jfr. p. 121). H. Gundersen ordnede hegnet 1832[20]. S. Olufs kirkegård ansås for »mere end nogen af de andre kirkegårde udsat for at nedtrædes af pøbelen«, og kirkedirektionen og magistraten var enige om, at hegning var ubetinget nødvendig, ikke mindst mod S. Olufsgyde, hvorfra latrin og andet affald hældtes i havet[10].

Ved midten af 1800-tallet ændredes situationen med Skolebakkens anlæggelse som en træskærmet promenade langs kysten[28]. 1849 blev kirkegårdens gamle træer beskåret og nye sat[29], 1858 afløstes ældre plankeværker og stakitter af nyt stakit på alle fire sider, mens der langs bebyggelsen på vestsiden lagdes et to alen bredt fortov[30]. Det følgende år arrangeredes græsplæner, gange og busketter på arealet[31]. Efter at S. Olufsgyde, der siden 1899 kaldes gade, omkring 1870 var blevet udvidet til sin nuværende bredde[32], og Strandpromenaden afløst af Kystvejens hovedfærdselsåre, ønskede magistraten at opsætte et 3 ½ alen højt plankeværk på de af kirkegårdens sider, som vendte imod bebyggede grunde, samt nyt stakit på de to andre[33].

Kirkegårdens *hovedindgang* sad i vestmuren og var utvivlsomt samhørende med den kampestenssatte grube med pikstensbund, som afsløredes ved udgravning i S. Olufsgade 1937[34]. Det drejer sig om den vestre *frist*, hvortil hørte en teglhængt, muret portal (jfr. p. 50, fig. 5), hvis fornemhed har fremgået af, at der på begge sider var inskriptioner og dekorationer, sidstnævnte vistnok af sandsten[35]. Sammen med kranier og to benrader med skovle og spader stod på gadesiden »See paa os kun, vi vil dig lære / Som vi er nu, saa skal du være, / Til os er brugt Skoul og Spade, / Vel at døe er dig stor Baade«. På siden mod kirkegården var fremstillet en engel med sværd i den ene hånd og »blomster« i den anden, samt indskriften »Ao 1602. Vaager op i Døde, for Christi Dom skulle i møde«. Portalen, der var brøstfældig 1693[13], repareredes af J. Wiborg 1759[36], men blev vist nedrevet få år efter, samtidig med kapellet, eftersom rester af dekorationen 1768[37] lå i domkirkens materialhus. Ved syn 1693[38] nævnes tillige nordre og østre †riste, den sidste som forfalden. I det stakit, som opsattes 1858[10], skulle placeres en aflåselig låge.

Begravelsesreglementet 1696[39] (p. 119) omfattede også S. Olai kirkegård, »hvorudi en del af de mindst formuende domkirkens sognefolk jordes«. Området var delt i to sektioner, hvoraf den nærmest vandet havde de laveste takster. Det sydligste afsnit her, der lå bag byfogdens have og var fyldt med skarn, måtte 1763 tages i brug til de fattige, da »Skolejorden« ved domkirken ikke kunne rumme flere begravelser[10].

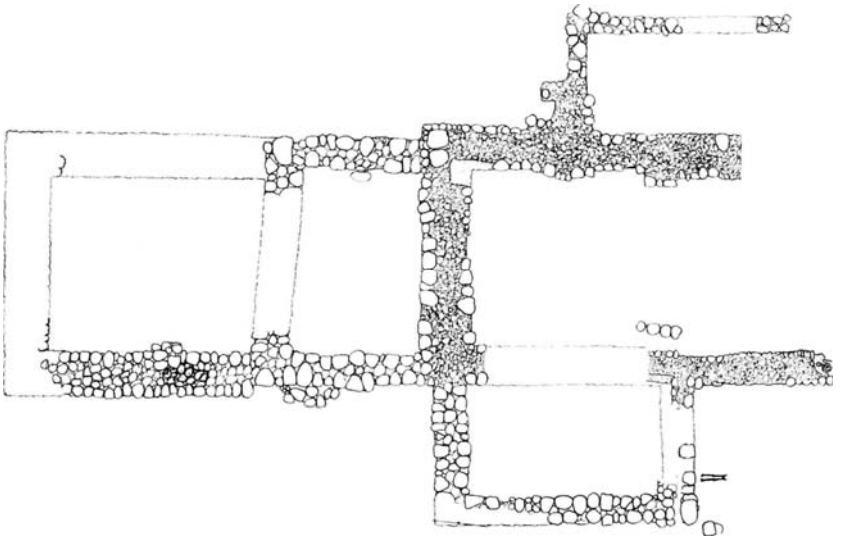

Fig. 3. Århus †S. Olufs kirke. Plan af de udgravede fundamenter 1:300. Målt og tegnet af Thorvald Rasmussen 1947—48. — *Plan of the excavated foundations, 1:300.*

Under Store nordiske Krig i begyndelsen af 1700-tallet og atter under Napoleonskrigene i første årti af 1800-tallet anlagdes kanonbatteri på kirkegården[40] (p. 49, fig. 4). Et teglhængt *materialskur*, der nævnes 1807[41] og ikke brugtes, efter at begravelser var ophørt omkring 1810[42], blev 1826 foreslået fjernet[10]. Fra denne tid og frem til 1870 havde rebslager Guldmann, Mejlgade 22, sin reberbane opstillet langs kirkegårdens østside[43].

Et jerngitter som afløser for stakittet kom på tale 1896, og året efter reguleredes terrænet[33]. Siden kommunen 1938 har overtaget områdets vedligeholdelse, henligger kirkegården som en velplejet have. Den er senest omlagt 1953, ved hvilken lejlighed jerngitteret fjernedes, og grundridset af den få år før udgravede kirkeruin blev markeret i græsplænen med brudfliser af nexøsandsten[44].

†BYGNING. Resens skildring af Århus[45] røber, at kendskabet til den 1548 forsvundne S. Olufs kirke hurtigt gik af minde. Forestillingen om at der på kirkegården blot havde ligget et trækapel[46] var gængs lige til vinteren 1947—48, da der på borgmester S. Unmack Larsens initiativ iværksattes en udgravning på arealet. Denne undersøgelse[47] afslørede grundtrækkene af en kirke (fig. 3), hvis dimensioner har svaret til en af omegnens større landkirker, f.eks. den i Lisbjerg. De afdækkede fundamenter, der var meget nedbrudte og kun enkelte steder bevaret i op til 70 cm's højde, gav ingen oplysninger om bygningens enkeltheder. Hele kirkens østre ende var tilmed forsvundet. De fremdragne levn afslørede imidlertid, at der til det oprindelige skib havde sluttet sig to vestforlængelser samt en udbygning på hver langside. Orienteringen havde afvigelse mod syd.

Skibet, hvis indvendige bredde har været godt syv meter, har haft ca. 110 cm tykke langmure og en noget sværere vestgavl. Fundamenterne var lagt på stedets faste sandbund som kassemur med sider af kampesten, der i vest-væggen nåede ca. 70 cm i tværmål. I pakningens kalkmørtel fandtes tegl-stumper, hvilket angiver en nedre grænse for bygningens datering. Søndre langmur, hvoraf en strækning ikke fremdroges på grund af et af kirkegårdens træer, fulgtes fra vestgavlen 16 m mod øst, hvor der ved dens afbrydelse lå en øst-vest-orienteret begravelse under funderingen. Denne situation lader antage eksistensen af en kristen gravplads på stedet og dermed utvivlsomt også af en *†kirke* forud for den nuværende.

Udgravningsplanen synes at vise, at langmurene har haft samtidige, indvendige vægpiller. Dette forhold i forening med de murstensbrokker, der indeholdtes i fundamenternes mørtel, tyder på, som formodet af udgraveren, at skibet blev bygget i første del af 1200-tallet[48]. Blandt de formsten, der fremkom ved udgravningen, var en riflet, grønglaseret trekvartstav (fig. 5, a), der må angive byggeaktivitet i nævnte århundrede (jfr. p. 135 og 1042).

En kronologisk rækkefølge af de ovennævnte tilbygninger kan ikke fastslås. Ældst er antagelig den eet fag (ca. seks meter) lange *første vestforlængelse*, der har været omkring en halv meter smallere end skibet. Et stort træ hindrede undersøgelse af vestmuren, men det konstateredes, at sidemurenes fundering bestod af relativt store kampesten; en stensamling på sydsiden lader antage eksistensen af en indgang. En fundering af lignende art fandtes efter *søndre udbygning*, der må have været to fag bred og derfor snarere har været et kapel end et våbenhus, hvilket placeringen i forhold til skibet ellers kunne tyde på.

Til det forlængede skibs vestgavl har der sluttet sig en kvadratisk, ca. ti meter lang *anden vestforlængelse*, hvor et fremspring på sydmurens fundament lader formode, at rummet var delt i to fag. På grund af bebyggelse kunne af vestmuren kun hjørnerne fastslås, og nordmuren var helt fjernet. Murtykkelsen i denne del af kirken har andraget omkring halvanden meter, hvilket ikke udelukker eksistensen af et tårn. I kirkens vestre ende fandtes enkelte munkesten og tagtegl samt tre formsten (fig. 5, b—d), hvoraf den ene kan tilhøre et hvælv, mens en anden nok stammer fra stavværket i et vindue.

Af *nordre tilbygning* fandtes vestmuren, der synes at have været bygget op mod en pille på skibet, samt ca. ni meter af nordmuren. Fundamentet, der var lagt af to rækker kampesten, angiver en murtykkelse, der kun har været lidt over en halv meter. Den forholdsvis spinkle bygning har derfor næppe været et sideskib, hvad placering og den langstrakte form ellers kunne give anledning til at forestille sig.

De oplysninger, som fremgår af udgravningens beskedne resultater, leder til en antagelse af, at kirkens ejer, domkapitlet, en tid efter at have fået den over-

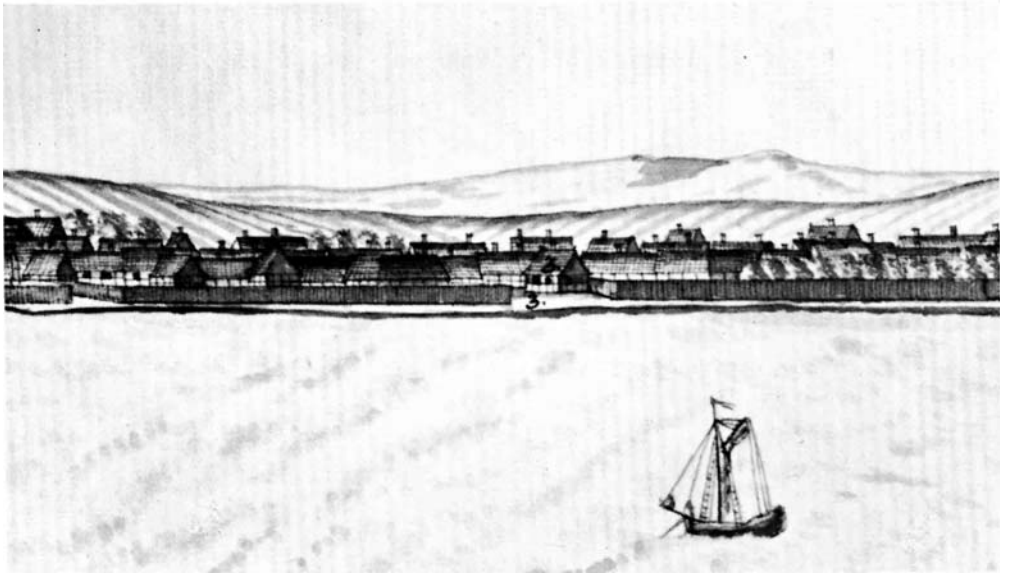

Fig. 4. Udsnit af prospekt af Århus, set fra søsiden 1755. Jfr. p. 47, fig. 2. Ved 3 en (forenklet) fremstilling af †kapel på S. Olufs kirkegård. — *Section of a view of Århus, seen from the sea 1755, cf. p. 47, fig. 2. By 3 a simplified rendering of the sepulchral †chapel in St. Olufs churchyard.*

draget ved Peder Vognsens testamente, iværksatte et nybyggeri af anseligt format. De betydelige udvidelser og tilbygninger meddeler, at S. Oluf også i den senere middelalder har haft betragtelige midler[49]. Ikke mindst på denne baggrund bliver det nærliggende at tænke sig, at den sammenstyrtning, der fandt sted en vinterdag en snes år efter reformationen, ikke skyldtes bygfældighed, men en østenstorm, der piskede havet op og skyllede grunden væk under koret[50]. Som så mange andre i denne periode blev kirken herefter opgivet og nedrevet, og dens aktiver overført til skole og domkirke.

Den ovennævnte terrænregulering 1897 betød en afgravning af jordsmonnet ud til Kystvejen, ved hvilken lejlighed den østre del af skibets fundament synes fjernet.

†Kirkegårdskapel. Efter sammenstyrtningen fungerede kirkegården fortsat som gravplads. 1637 forpagtede et par af byens foretagsomme storborgere, Anders Lydichsen (jfr. p. 692) og rådmand Jens Christensen (jfr. p. 1329) den hertil knyttede forretning, og i følge kontrakten af 1. januar nævnte år samtykkede bispen og sognepræsten med Olai sognemænd om, »at der må bygges et hus på kirkegården, dog uden alter, hvor Guds børn kan høre ligprædiken, ... eftersom regn og dårligt vejr ofte får folk til at sky at følge liget«[51]. Der rejstes et ti fag langt og fem fag bredt, teglhængt bindingsværkshus (jfr. p. 50, fig. 5), der 1668[13] udvidedes med fire fag mod øst. En *tavle* over indgangsdøren forkyndte »A(nn)o 1636 Gud til Ære haver ærlig og Velagte Mand, Jens Christen-

sön Raadmand, og Anders Lydrichsön, indvaaner i Aarhuus, ladet dette Capell opbygge og bekoste, formodendes at Sogne-Folkene af en Christen Kierlighed efter at vi og vores er ved den Tiimelig Död henkaldet, ville lade holde samme Capel ved magt, betenkende det Som Staar: Hagæi 1 Cap: «(citeres).

Da Lydichsens enke døde 1690, opstod en trætte mellem arvingerne og øvrigheden, hvorefter kirkegårdens indtægter overførtes til domkirken; kapellet blev pyntet op, men snart negligeredes vedligeholdelse[52]. 1718 klagede en gruppe borgere til magistraten over bygningens miserable tilstand, der næppe var bedret af, at den under Store nordiske Krig havde huset syge svenskere. Der gennemførtes da en reparation[53] og måske atter en i midten af 1740'rne[25], men 1768 var huset så forfaldent, at stiftsøvrigheden tiltrådte magistratens instilling om at lade det nedrive. Samme år solgtes materialerne på offentlig auktion, hvor de indbragte næsten det dobbelte af vurderingsprisen[54].

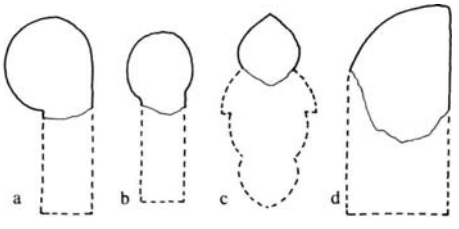

Fig. 5. Århus †S. Olufs kirke. Formsten 1:10 efter Th. Rasmussen 1947 (p. 1334). — *Moulded bricks 1:10.*

INVENTAR

Der findes kun få oplysninger om inventaret i den 1548 sammenstyrtede stenkirke og det efterfølgende, 1768 nedrevne kirkegårdskapel. Kun et par genstande synes bevaret:

Fragment af *døbefont*, romansk, af rødlig granit, nuværende højde 32 cm og 63 cm i tvm. Bevaret er den nederste del af den glatte, koniske kumme med en nedre, svagthulet skråkant, der formidler overgangen til skaftets rundstav. 1955 opstillet i kirketomtens nordvesthjørne, men har tidligere befundet sig i domkirken og skal ifølge traditionen oprindelig have tilhørt S. Olufs kirke[55].

En * *klokke* fra 1515, med et relief af helgenkongen Olav, fra 1685 ophængt i domkirken (p. 624, nr. 3), har formodentlig oprindelig tilhørt S. Olufs kirke, hvorfra den muligvis efter sammenstyrtningen 1548 blev afgivet til byens fæstningstårn, Borgporten, hvor den tjente som by- og aftenklokke indtil 1685.

Om forholdene efter kirkens sammenstyrtning kan Rhumann 1666 meddele, at der »ved korset (jfr. ndf.) dengang var anbragt en *prædikestol,* fra hvil-

ken der under åben himmel holdtes ligprædikener, indtil en hellig bygning (†kapellet) påbegyndtes, som er uden *alter* og *døbefont*, men har *prædikestol* og *bænke«*. Denne meddelelse er overensstemmende med de oplysninger, der kan hentes fra byggekontrakten vedrørende kapellet 1. jan. 1637 (jfr. p. 1335). En synsforretning 1690[13] omtaler manglende panelfyldinger både i kvinde- og mandsstole, og prædikestolen nævnes. Efter istandsættelsen af bygningen 1668[13] (p. 1335) stod kapellet fortsat uden alter, med åbne stole og med prædikestol, for at der på stedet kunne holdes ligprædikener over de begravne, »for at ligskaren ej, når liget var nedsat, skulle have nødig at gå til domkirken og høre ligprædiken«[56].

Ved auktionen 29. juli 1768[57] solgtes materialer fra det forfaldne kapel; prædikestolen med himmel indbragte vurderingssummen, 2 rdl., bagstykket til stolen med dør og trappe med tre trin 1 rdl. 2 mk. Samtidig solgtes en *degnestol* med dør samt 42 *kirkestole*, heraf de fem med døre, endvidere noget gammelt panel.

GRAVMINDER

Af de mange begravelser, der har fundet sted såvel inden for kirkens mure som på kirkegården, lindes nu kun få, håndgribelige rester, gravsten og forskellige løsfund (jfr. ndf.). Allerede Rhumann omtaler 1666, at kirkegården »rummer ikke andet end en mængde begravelser, især af småfolk«. Dette forhold synes yderligere bekræftet 1694 ved omtalen af kirkegården som »anhæng« til domkirken, hvor »en del af de mindst formuende domkirkens sognefolk jordes«[58]. Også 1770 nævner Abildgaard[59], at der på kirkegården »ingen betydelige gravsten var uden over borgere«.

Indtægter fra begravelser er opført i regnskaberne, men uheldigvis ikke i perioden fra 1637 til 1694, da kirkegården lå under privat forvaltning, og regnskaberne ikke blev revideret. Indtægter blev ikke indført »for ligstens eller træers [gravtræers] pålæggelse, endog der findes mangfoldige både i kirken og på kirkegården«[13]. Af begravelser inde i kapellet er kun nærmere omtalt Lauridts byfogeds, for hvis grav der betaltes 20. marts 1659, og over hvem der var lagt en »skiønt udhuggen ligsten«[60].

Ved auktionen 1768 nævntes under de tilhørende conditioner, at eventuelle gravsten ikke måtte sælges eller flyttes[57]. De fem »begravelser«, der samme år blev »optaget og forhøjet med kampesten« og gravsten opgravet[36], har antagelig været placeret inde i kapellet. Salg af gravsten har vel fundet sted senere ligesom flere gange tidligere, således bl.a. 1728, da der vurderedes en gammel sten ved korset (jfr. p. 1338) og en anden »med seks corpus på«[61] (en figursten). 16- og 1700'rnes mange gravsten[62], der nok er registreret i regnskaberne, men

ikke er nærmere beskrevet, gravtræer og enkelte fliser (undertiden med navn), er derfor ikke medtaget herunder.

En muret, romansk *grav* (jfr. bykortet fig. 2, 2) blev 1943 afdækket nordligt i vejbanen i S. Olufsgade. Graven, der var orienteret øst-vest, og hvis overside lå 115 cm under overfladen, var trapezformet, med indvendigt hovedleje, muret som halvstensmur af munkesten (28 × 12 ×8 cm). Den målte indvendigt 198 cm i længden, ved skuldrene 51 cm og ved fodenden 31 cm; hovedlejets mål var 19-22 cm i længden, 24 cm i bredden. Siderne var tre skifter høje, fuldt bevaret ved fodenden og i størstedelen af nordsiden. Bunden udgjordes af det faste sand. Graven indeholdt et ca. 173 cm langt skelet af en mand, hvis hoved var drejet lidt mod højre, og hvis arme og hænder lå udstrakt langs siderne. For enden af højre hånds langfinger lå en **ibskal*[63] med to borede huller til ophængning, tegnet på at den afdøde formodentlig var en pilgrim[64]. Nu i Den gamle By.

»Hellig Niels' kors«, rejst 1847 på kirkegården som erstatning for et ældre kors, der ifølge kilderne kan føres tilbage til 16. årh., og som vides fornyet 1755 og 1797.

Det enkle, latinske kors af mørk granit på aftrappet sokkel, i alt 265 cm højt, har på soklens sider en indskrift med fordybede versaler: »Sanct. Nicolaus arhusiensis. Defunct. an(n)o MCLXXX. Inter sanct. relat. an(n)o MCCLX. Nat. circa an(n)o MCXXX—MCXL« (»Hellig Niels af Århus. Død år 1180. Optaget blandt helgener år 1260. Født omkring år 1130—40«). »Opreist aar 1847 af Aarhuus by istedetfor det ældre mindesmærke«[65].

Et kors[66] på kirkegården er tidligst omtalt af Rhumann 1666, der nævner, at det måske var »herrerne« (domini) Abildgaard, der sørgede for, at der midt på kirkegården blev rejst et trækrucifiks, hvorunder deres ben hvilede. Dette kors, der ikke af Rhumann sættes i forbindelse med Hellig Niels, var måske blot et gravkors over domkirkens sognepræst, Terkel Abildgaard, død 1557, og hans familie (jfr. p. 674ff, epitaf nr. 3), muligvis et mindekors for den sammenstyrtede kirke ved siden af den †prædikestol, hvorfra der holdtes ligprædikener (jfr. p. 1337). Ved den ovenfor omtalte synsforretning 1693[13] fandtes krucifikset gammelt, fordærvet og »paa rauf« (vakkelvorent). Da det 1754 var »omfaldet og øde«[59], bekostede Christen Nielsen Haarbyes arvinger (jfr. p. 836, nr. 45) året efter et nyt monument af sten, en obelisk. Ifølge Søren Abildgaards optegnelser 1770[59] bestod den af en »muret, firkantet pille, hvor der oven i en firkantig Fordybning ligesom i et Skab er indsat et crucifix med en flettet Staaltraad[s] Dør for«. Nedenunder var indmuret en firkantet sandsten, hvori var indhugget en lang, latinsk indskrift[67] (forgyldt), hvilende på den daværende tradition om Hellig Niels. Ifølge denne skjulte det »mageløse, kongelige gravsted . . . den fyrstelige prins, kong Knud V.s afkom, Niels Knudssøn«, der

grebet af Kristus forlod hoflivet og levede i tro og ægte fromhed til år 1180. »Af Alexander III blev han optaget i helgernes rækker og kaldt S. Niels af Århus. Det vil blive [for] langt at opregne hans helgengerninger, som de læses i Kbhv.s universitetsbiblioteks manuskripter. Obelisken, som du ser, bevarede gode Århusborgere i ca. 600 år ved at forny den. Men år 1755 sørgede arvingerne efter Christen Nielsen Horbye på egen bekostning for, at der blev lavet en af sten i stedet for den af træ, til tak og minde om Guds velgerninger«. Indskriften afsluttedes med versificerede betragtninger, på dansk, over rimeligheden af opsætning af et krucifiks: »Er Cricifix da ondt, som Billedstørrer sagde?«, og endte med ønsket om, at krucifikset måtte bevæge læseren. Det var signeret »C. P. Dr.« for stiftsprovst, dr. theol. Chr. Pontoppidan. Trods dets (1770) »durable« tilstand hensmuldrede monumentet, ifølge Hertel[68] dels på grund af vejrliget, dels »fornemmelig ved Gadedrenges udstyrlige Kaadhed«, da kirkegården var utilstrækkeligt hegnet. Selve krucifikset var allerede 16 år efter opstillingen »ventelig af Overtroe bortranet«.

Stedet for korset, »omtrent midt i Terrainet«[68], er måske markeret ved de to kampesten, der 1937 fandtes ved reguleringen af S. Olufsgade; den største af stenene, 70 × 75 cm i tvm., vendte den affladede side opad[69].

I forbindelse med kirkegårdens nye indhegning 1797 rejstes et muret monument, 3 $^{1}/_{2}$ alen højt og 1 alen 1 kvarter i kvadrat og med spidst tag, mod byen i vest. På en uanselig, brun sten, næsten 2 alen høj og 1 alen bred, vendende mod øst, indhuggedes en dansk indskrift[68], i hovedsagen en gentagelse af den ældre. Efter en omtale af fornyelsen 1755, afsluttedes: »Men da ogsaa dette fandtes ødelagt og ganske fordærvet, ved denne St. Olufs Kirkegaards forehavende nye Indretning, blev dette igien på domkirkens Bekostning saaledes istandsat i Aaret 1797«[70].

Det nuværende kors fra 1847 rejstes på samme sted som 1797-monumen-tet[10], men flyttedes 1910[23] og atter 1938[71] til nuværende plads nord for stien i det nordøstre hjørne.

En cylindrisk **beholder* af bly med papirrester er »Funden 1847 i det nedbrudte Monument for Prinds Niels paa Olai Kirkegaard i Aarhus«. Den stammer rimeligvis fra 1755 eller 1797, er 14,4 cm høj incl. låget, 5,4 cm i tvm. og godset 0,30 cm tykt. Indvendig i låget står, med tusch, den ovenfor citerede oplysning. På de små rester af brunligt, lagdelt papir ses intet skriftligt. Nu i NM (inv. nr. D 57/1970).

Gravsten. 1) O. 1619(?). Brudstykke af gravsten antagelig over tre personer, muligvis børn, af hvilke omtales Maren . . .sdaater, død 1619, »hindis alder . . .«. Rødlig kalksten, nu 78 x 100 cm, afbrudt forneden. Inden for en smal ramme er stenen delt i tre felter ved lodrette bånd, der ligesom rammen er dekoreret med slyngbånd. Indskriften, med skråtstillede reliefversaler, er kun delvis

læselig i yderste, heraldisk venstre felt. I anlæggets nordvesthjørne, hvor der endvidere er placeret tre andre brudstykker af gravsten, meget slidte og med ulæselige indskrifter.

2) (Fig. 6). O. 1625. Figursten over anonym borger og hans to hustruer, med sekundær indskrift og behugning fra 1798. Hvidgrå kalksten, 200 × 136 cm, hvis glatte ramme, med hulkant mod billedfeltet, foroven brydes af hjørnecirkler med evangelistrelieffer af type som på sten nr. 36 i Århus dom kirke (p. 785), men næsten udslidt. Under en tredelt arkade hvilende på englehoved- og volutkonsoller står de tre personer, alle med sammenlagte hænder foran livet[72]. Begge kvinder har konehuer. I det rektangulære fodfelt, omgivet af kartoucheramme på de tre nedre sider, og som indeslutter de to nedre evangelistcirkler, er den oprindelige indskrift udslebet og erstattet med en fordybet indskrift med kursiv og store skønskriftsbogstaver: »Under denne steen, som er [bek]ostet Ao 17[98] af borger og kiøbmand [hr.] Johannes Thom[sen Sne]11«, hviler hans hustru Maren S[tie]sdatter [Mygind], død [1799[73]][74]. Nogle nedslidte skriftlinier herunder har muligvis omtalt købman dens eventuelle anden hustru.

1798 betalte Johannes Snell 2 rdl. for stenens placering på kirkegården[37]. Ved genanvendelsen er personernes hoveder blevet moderniseret, mandens pibekrave borthugget, det midtdelte hår gjort halvlangt med lokker ud for ørene, mens konernes huer har fået volutsnipper. - Nogle cirkulære huller i stenen stammer måske fra en tidligere placering op ad en mur. Nu ved gangens nordside, nr. 3 fra vest.

3) (Fig. 7). 1600'rnes 2. fjerdedel. Figursten over anonym mand og kvinde, med sekundær indskrift og behugning fra 1798. Gråhvid kalksten, 205 × 138 cm, med profileret ramme, der i hjørnerne er brudt af cirkler med relieffer af evangelisterne og deres tegn, foroven Matthæus og Markus, forneden Lukas og Johannes (jfr. nr. 2). I storfeltet en dobbeltarkade ledsaget af tungebort; den hviler på englehoved- og volutkonsoller og prydes i midtsviklen af vinget time glas over lille englehoved[75]. Det anonyme borgerpar under arkaden er opstillet på usædvanlig vis, idet kvinden står ved mandens højre side (muligvis et søskendepar?). Hun holder en bog med spænder, mens manden har lagt hænderne sammen foran brystet. I fodfeltet er den oprindelige indskrift udslebet og erstattet af en indhugget indskrift bestående af kursiv og store skønskriftsbogstaver: »Æreminde« for forældrene Jens Andersen Arendal, køb- og handelsmand i] Aa[rhuus], som døde 1744 i sin alders 65 år, og [Maren Hansdatter], død 1763(?). Nederst årstallet »1798« og »H. N. A.«[76], initialer for sønnen, hører ved katedralskolen Hans Nicolai Arendal, der satte mindet nævnte år[37].

Ved genanvendelsen er personernes hoveder og dragter moderniseret som på nr. 2. Begges øjne og munde er ophugget, så ansigterne har fået et plumpt præg.

L.L. 1968

Fig. 6-7. Århus †S. Olufs kirke. 6. Gravsten nr. 2 fra o. 1625, over anonym borger og hans to hustruer; moderniseret ved genanvendelsen 1798 (p. 1340). — *Tombstone from c. 1625, modernised when reused 1798.* 7. Gravsten nr. 3 fra 1625—50, over mand og kvinde; moderniseret ved genanvendelsen 1798 (p. 1340). — *Tombstone from 1625—50, modernised when reused 1798.*

Også her er pibekraverne fjernet for at give plads til mandens strittende hårlokker og kvindens huesnipper. Hendes »plisserede« slag er tillige omhugget til trøje med spids halsudskæring eller tørklæde samt skørt, og mandens sko har fået hæle. - - I stenen ses flere cirkulære huller, antagelig beregnet til dens fæstnelse på en mur. Nu ved gangens nordside, nr. 4 fra vest.

4) (Fig. 8). O. 1675, med sekundær indskrift fra 1806. Hvidgrå kalksten, 180 × 112,5 cm, med glat ramme, der yderst har enkel rundstavprofil. På stenens øvre del et reliefhugget billedfelt, foroven afsluttet af vinkelbrudt rundbue; herunder ses en opstandelsesscene. I de øvre svikler barokkartoucher med forkrænkelighedssymboler, til heraldisk højre timeglas, til venstre et kranium[77]. I det indrammede skriftfelt en sekundær, fordybet indskrift med kursiv og store skønskriftsbogstaver for »afgangne« postmester Niels Holm, f. i Helsingøer 21. okt. 1730, d. i Aarhuus 5. febr. 1806[74]. Sidstnævnte år betaltes 2 rdl. for stenens anbringelse på kirkegården[37]. Ved gangens nordside, nr. 2 fra vest.

5) (Fig. 9). 1680(?). Næsten udslidt indskrift over en mand . . . samvss . . . og hans hustru..... [da]tter; nederst »[A]nno [16]80«. Gravstenen, af lysgrå kalksten, 183 × 133 cm, med fordybede versaler, er antagelig udført i samme værksted som stenene nr. 76 og 77 i domkirken (p. 810 f.) og en i Tilst (Hasle hrd.), efter samme skema og med samme indskrift i arkadebuen. Den opstandne Kristus med sejrsfanen står dog her på verdenskuglen ligesom nr. 78 (p. 811). Ved gangens nordside, nr. 5 fra vest.

*6) (Fig. 10). O. 1704. Over »erlig og velagte vnge karl s(alig) Iens Rasmvsøn Paw«, f. på Helgenes . . ., død 17. maj 1704 i Aarhvvs. »Gravskrift. Ieg

L.L.1968

Fig. 8. Århus †S. Olufs kirke. Udsnit af gravsten nr. 4 fra o. 1675, med sekundær indskrift 1806 (p. 1341). — *Section of tombstone from c. 1675 with secondary inscription 1S06.*

lefde een kort tid i denne verdens tregsel(!), nv har ieg ba. . . gengield min gvd hand hastede med mine aar, saa fade(!) aar, før de tiv og to [22] var mine lifvis dage«. Pladen af støbejern, 197 cm høj og 100,5 cm bred, der på rammen har en toliniet, omløbende indskrift med reliefversaler (forsvundet i nedre, heraldisk venstre hjørne). Her indenfor udfyldes feltet af et relief af opstandelsen udført efter et forlæg af Karel van Mander, stukket af Jacques de Gheyn[78], men af billedskæreren behandlet med en vis selvstændighed, især vedrørende forgrundens soldater og kvinder. Gravpladen er muligvis støbt i Fossum jernværk i Norge efter en model, der antagelig er skåret af en lokal billedskærer, Nils Frantsen Busch[79]; tilsvarende model er anvendt til gravplader fra 1680'erne i kirkerne i Skien og Tønsberg. Ifølge domkirkens regnskaber[80] betaltes 19. maj 1704 2 rdl. for gravstedet på S. Olai kirkegård, hvorfra pladen 1939 blev overført til Den gamle By (inv. nr. 143:39).

7) 1725—50. Næsten udslidt indskrift over »den salige kone Kirsten lens-
datter .... rgaard ..... [17]06 . . . . ah S[i]v[e]rs datter«. Bødlig kalksten,
158 × 84 cm, med fordybet indskrift med kursiv og store skønskriftsbogstaver. Inden for en forsænket kant er den nu stærkt forvitrede overflade delt i tre felter, lavere top- og fodfelter og et større midtfelt, alle med reliefudsmykning i udsparede partier. I midtfeltet indrammes indskriften af en oval blomsterkrans

L.L. 1968

Fig. 9. Århus †S. Olufs kirke. Udsnit af gravsten nr. 5 fra 1680(?), over en mand og hans hustru (p. 1341). — *Section of tombstone from 1680(?).*

bestående af klokkeblomster; i sviklerne her udenfor ses store barokblomster, solsikke, klokkeblomst, rose og hvedeaks, hvorunder er indridset henvisning til bibelsteder, der parallelliserer planters og menneskers vækst, visnen og genfødelse: »Job. 14. V. 2«, »Psal, 103. V. 15«, [Esa. 40. V. 6] og [Joh. 12. V. 24][81]. I stenens hjørner firpaslignende felter, hvori evangelisterne sidder på højryggede stole, læsende og skrivende og ledsaget af deres tegn. Navnene er indridset henholdsvis over og under felterne, foroven »St. Mattæus« og »St. Marcus«, forneden er Lukas' og Johannes' navne udslidt. I fodfeltets midte en vægt, hvis skåle står i ligevægt, i topfeltet den opstandne Kristus med sejrsfanen og herover en indskrift . . . »[op] standelsen«.

Gravstenen svarer til en sten fra omkring 1737 i Sønder Årslev (Hasle herred) og til tre med sekundære indskrifter i Lisbjerg (Århus købstad) og Kasted (Hasle herred) og er muligvis fra samme værksted som disse. Ved gangens nordside, nr. 8 fra vest.

8) O. 1790. Rødbrun sandsten, 183 × 96 cm, en del forvitret i overfladen. Inden for en forsænket, tværriflet ramme har stenen et større, øvre, let forsænket skriftfelt i smal ramme, der foroven danner en flad bue. Det nedre felt er glat med et udsparet, liggende rektangel forneden, hvori ulæselige, store skønskriftsbogstaver. Ved gangens nordside, nr. 1 fra vest.

9) O. 1805. »Her udi et fælleds sovekammer hviler« Christen Muller, vinhandler og kirkeværge »her i byen« tilligemed hans forhen afdøde meget elskede stedsøn Marcus Mørch Galthen, som han med tre søskende og een af ham selv avlet datter var en retskaffen fader for fra 8. sept. 1779, da han indgik ægteskab med deres moder, madam Galthen, født Kaarsberg[82], indtil han efter et retskaffent og veludført liv i 58 år 1805 blev hjemkaldt. »For at hædre en uforglemmelig mands og faders gravminde er dene(!) plade bekost[et Ao.] 1805«. Rektangulær plade i støbejern, 188 × 124,5 cm, med indskrift i reliefversaler, der dækker hele pladen[74]. Rimeligvis fremstillet i et norsk jernværk (jfr. ovenfor nr. 6 og Århus domkirke p. 939). Ved gangens nordside, nr. 6 fra vest.

Nogle **kistehanke* fra o. 1700, af jern, med modstillede, balusterformede led på hver side af midtskive, en enkelt med indridset sildebensmønster, findes i Den gamle By.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Vib. Århus bispeakiv:Stiftsøvrighedens journalprotokol 1831—40, 1846—50, 1867—73, 1890—99 (C 3—729, 731, 735, 738). — Tidligere *Topografica, Århus amt og by,* nu *H 7* (665)—1. Inscriptiones Arhusiensis samlede i Aarhuus Domkirke af Johannes Wulfgang Rhumann, Sognepræst til Domkirken, og nedskrevne med egen Haand. [Rhumann 1] (samlingsbind. Heri også [Rhumann-regest], efter 1691); jfr. ÅrbÅrhSt. 1964, 104ff. — *Erhvervsarkivet. Århus byrådsarkiv:* Ab 3. 1624. Tingsvidne om den gamle Oldstræde, som fører ud fra Hovedgaden og til »HafTued« ved S. Oluffs kirkegaard. — Ab 5. 1694. Kommissionsakt om bestyrelsen af S. Olai kirkegård m.m. — Se i øvrigt fortegnelserne over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed og vedr. Århus domkirke p. 37—41, samt forkortelser p. 42—44.

Nationalmuseet. Søren Abildgaards dagbog V, 1770, 59—61. — (Kopier af) indberetninger ved Th. Rasmussen (til Den gamle Ry) 1914 (udgravning på Skolebakken), 1937 (vestre rist), 1943 (romansk grav), 1948 (kirkeruin), Poul Bondesen, Naturhistorisk Museum, Århus, 1943 (muslingeskal fra grav), Hugo Johannsen 1965—66 (font, gravsten). — Fyldige *udskrifter* af de gennemgåede arkivalier findes i NM.s 2. afd.

Rygningsbeskrivelse ved Kjeld de Fine Licht 1976, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen 1976.

[1] DiplDan. 1. rk. IV, nr. 82. [2] DiplDan. 2. rk. VIII, nr. 414. [3] Reformatio statuto-rum 1427, SRD VI, 469; udgave af Århus domkapitels jordebøger I, 1972, 172, II, 1975, 76. [4] KancRrevb. 3. okt. 1558. [5] Rhumann I, jfr. Resen p. 41f, Hertel II, 2, p. XXXII og II, 389. [6] Corpus Constitutionum Daniæ, udg. af V. A. Secher, IV, 1897, 112—115, jfr. Wiberg: Præstehist. I, 53 og KancBrevb. 28. marts 1556 og 6. dec. 1558. [7] Er-hvervsark. Århus byarkiv. Ab 5. 1694. Komm. akt. etc., jfr. ÅrbÅrhSt. 1944, 49ff. [8] Jfr. RA. DaKanc. Jydske tegn. 7. aug. 1694. [9] LA. Vib. Kirkeinsp.ark., Århus domk. 1634—1904. Dok. vedr. rgsk. (C 617—58). [10] LA. Vib. Kirkeinsp.ark., Århus domk. 1690—1903 og 1807—97. Dok. vedr. kirkegårde (C 617—28 og 29), jfr. LA. Vib. Århus bispeark. Stiftsøvrighedens journal 1890—99 (C 3—738). [11]Hertil korrespondance, j.nr. 1061/69 i NM's arkiv. [12] Også i Lund f.eks. lå S. Olufs kirke uden for bybefæstnin-gen. Jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelsen, 32—35. [13] Erhvervsark. Århus byråds-

Den gamle By fot.

Fig. 10. Århus †S. Olufs kirke. Udsnit af *gravplade af støbejern, nr. 6, over Jens Rasmussen Paw, †1704. Muligvis støbt i Fossum jernværk, Norge, efter forlæg af Karel van Mander (p. 1341). — *Section of cast-iron tomb plate 1704. Possibly cast at Fossum foundry, Norway, copied from a pattern by Karel van Mander.*

ark. Ab. 5. 1694. [14] C. J. T. Thomsen: i ÅrbÅrhSt. XXVI, 1933, 169 f. 1 domkirkens rgsk. 1729 nævnes boder tilhørende kirken (Erhvervsark. Århus byark. Ac 4). Boderne

langs Mejlgade synes at antyde, at kirkegården tidligere nåede frem til gaden, jfr. f.eks. DK. Frdb., 43; Hoffmeyer I, 497. [15] F.eks. ÅgT. I, ved p. 120; jfr. kort over Århus 1755 i Frederik den Femtes atlas, XXXV, 85 (Kgl. Bibl.) og Hertel, II, 2, XXXV, hvor østsidens længde svarer omtrent til den nuværende. [16] LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1840—46 (C 3—496) og Århus domk. insp.ark. Forhandlingsprot. 1834—56 (G 617—1); Hoffmeyer I, 72; ÅgT. III, 313. [17] Erhvervsark. Århus byrådsark. Ab 3. 1624. [18] H. H. Blache: Indbydelsesskrift, 1850, 20—21; C. Molbech: Fragmenter af en Dagbog, 1815, 219. [19] LA. Vib. Århus bispeark. Kirkergsk. Århus domk. 1825—29 (C 3—2300). [20] LA. Vib. Århus bispeark. Kirkergsk. Århus domk. 1838—43 (C 3—2303). [21] LA. Vib. Århus bispeark. Stiftsøvrighedens journal 1846—50 (C 3—731); Århus domk. insp.ark. Forhandlingsprot. 1834—56 (C 617—1); noterne 10 og 20. [22] F. J. Salomon: Kort over Århus 1855. [23] LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Forhandlingsprot. 1856—1916 (C 617—2). [24] V. Puck gav tegninger til anstalten. Århus Stiftstidende 24. april 1872; E. Sejr: Gamle Århusgader I, Århus 1960, 85—87; ÅgT. II, 447. [25] LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Rgsk.bog 1696—1753 (C 617—48/49). [26] Erhvervsark. Århus byark. Domme og breve domk. vedr. 1697—1704 (Ac 3 (00034)). [27] Note 10; LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Rgsk.bog 1758—1824 (C 617—50). [28] E. Sejr: Gamle Århusgader I, Århus 1960, 81 ff; J. Ølsgaard m.fl., Aarhus, Århus 1905, 348—49. [29] LA. Vib. Århus bispeark. Kirkergsk. Århus domk. 1847—52 (G 3—2305) 1855—59 (G 3—2307). [30] Noterne 10 og 29; LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Kirkebygningens vedligeholdelse 1814—68 (C 617—18); Forhandlingsprot. 1856—1916 (C 617—2); Kassergsk. 1852—62 (C 617—53). [31] LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Kassergsk. 1852—62 (C 617—53). [32] Under arbejdet stødte man på kampestensmurværk, der muligvis hidrører fra hegnsmuren, men i første omgang blev opfattet som levn af kirken, Dagbladet 16. august 1870. Fire dage senere kunne avisen belære sine læsere om, at murværket ikke stammede fra kirken, da denne havde været af træ. [33] Noterne 10 og 23. [34] Gruben havde form som et lidt skævt rektangel, der målte ca. 160 x 170 cm, og bunden lå omkring 170 cm under terræn. Jfr. ÅgT. I, 418; III, 63; H. Sogaard: Om kirkeriste i Århus. Folkeliv og kulturlevn, 1960, 213. [35] Schive VII-Thura. Kgl. Bibl. Thott 1448—4°. Først citerede indskrift efter Marmora Danica II, 119. [36] LA. Vib. Århus bispeark. Bilag rgsk. Århus domk. 1700—88 (G 3—2308/2316). [37] LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Bgsk.bog 1758—1824 (C 617—50). [38] Note 13, jfr. note 26. [39] Jfr. Hertel, 2 II, XXXVIII—XXXIX. [40] Hærens ark. Indb. Croquier af de siden Aar 1800 i Anledning af Krigene med Engel-land anlagte Skandser og Batterier, 1813. No. 122; Hertel, II, 380; Hoffmeyer I, 465; II, 173; ÅgT I, 329, 420; III, 63. [41] LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1785—1813 (C 3—489). [42] R. Knudsen: Danmark XXI, 1941, 731, nævner begravelse 1827. [43] Note 19; LA. Vib. Århus domk. insp.ark. Kirkeværgergsk. 1825—68 (C 617—61); G. A. Jensen: Barndomserindringer fra Aarhus i Fyrrene. ÅrbÅrhSt. XVII, 1924, 97— 100; H. Søgaard: Fra rebslagernes fortid. Årbog DgB 1960, 65; P. Jensen og N. J. Israelsen: Fra den sorte skole til Middelgades port, Århus 1968, 53, 65; på p. 49 reproduceres en akvarel af F. Visby, som skildrer kirkegårdsområdet, hvor vasketøj hænger til tørre mellem gravsten og mindekors. [44] Korrespondance j.nr. 625/52 i NM.s arkiv; oplysninger fra stadsgartneren. Se desuden V. Rud Nielsen: Et grønt aandehul. Tidsskrift for Havekunst XX, 1939, 121—24; L. Sandberg: En minderig, 800-aarig kirkegaard i Aarhus By. Vore Kirkegaarde XVI, 1947—50, 31—33; Luini: Fra Sct. Olufs Kirkegaard i Aarhus. Verdens-Spejlet. Illustreret Ugeblad, 1904—05, 219, omtaler minde-støtten for generalkonsul Hendrik Pontoppidan, der i første halvdel af 1900-tallet stod på kirkegården. [45] Udg. ved Søgaard, 1967, 40—41. [46] Jfr. note 32 og f.eks. Schive-VII-Thura. Kgl. Bibl. Thott 1448—4°; Hoffmeyer I, 65 ff. [47] Ledet af Thorvald Rasmussen, mens Carl Georg Schultz tilså arbejdet nogle gange i den første tid. [48] Uden nærmere angivelse af fundstedet anfører Th. Rasmussen, at der ved udgravningen fremkom et par løse frådstensstumper. På dette grundlag nævner H. Søgaard: Det ældste

Århus, 1961, 44, at kirken *kan* være opført i slutningen af 1000-tallet, hvilket H. Krins: Die frühen Steinkirchen Danemarks, Hamborg 1968, 102, stiller sig tvivlende overfor. [49] Kirken skal måske opfattes som borgernes i højere grad end Århus' andre kirker. En forbindelse med S. Olufs marked, der blomstrede i 1700-tallet og afskaffedes i 1890'erne, er ikke påvist. [50] Som formodet allerede af Bering Liisberg i ÅrbÅrhSt. III, 1910, 18. [51] Note 13; Sehive VII-Thura. Kgl. Bibl. Thott 1448—4°; jfr. ÅrbÅrhSt. XXXVII, 1944, 48 ff. [52]Note 13; ÅrbÅrhSt. XXXVII, 1944, 57 ff. [53] LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1595—1747 (C 3—487); Hoffmeyer I, 69. [54] Note 36; LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1748—84 (C 3—488). [55] Ifølge inventarprotokol i Den gamle By, nr. 825. [56] LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1748—84 (C 3—488). [57]LA. Vib. Århus byfogeds auktionsprotøkol 1756—1771. [58] LA. Vib. Århus bispeark. Århus kirker 1595—1747 (C 3—487). [59] Dagbogen V, 59 ff. [60] I arkivalierne (note 13) nævnes tillige kgl. byfoged Christoffer Schultes hustru, begravelsen betalt 25. marts 1655, og Jacob biltsnider, 15. april 1658, dog uden nærmere beskrivelse. [61] Erhvervsark. Århus byark. Domk.s rgsk. 1727—29. Ac 4 (00036). [62] Endnu i sidste årh. bemærkedes, at en gravsten blev understøttet af to stykker af de granitsøjleskafter, der havde understøttet domkirkens †lektorium (jfr. p. 275) (note 18). [63] Højre skal af kammuslingen Pecten Jacobæus Linne, med udbredelse i Middelhavsområdet. Bestemmelse ved Poul Bondesen, Nat.hist. Mus. i Århus, 1943 (NM). [64] Jfr. H. Søgaard; i ÅrbGlBy 1959, 44 ff. [65] LA. Vib. Århus bispeark. Stiftsøvrighedens journal 1831—50 (C 3—729/731). [66] Jfr. H. Søgaard: Korset på Sct. Olufs kirkegård og andre mindekors, i ÅrbGlBy. 1951, 26 ff. [67] Gengivet i Kiøbenhavnske Nye Tidender om lærde og curieuse Sager, nr. LI, 18. dec. 1755, og i HofmFund. II, 1756, 34 f. [68] II, 2, p. XXXV ff. [69] Indberetn. ved Th. Bas-mussen 1937 (NM). [70] Murmester Schandorff leverede materiale og arbejde, Søren Wols-bye renoverede og udhuggede en sten, der skulle indmures i pillen, antagelig indskrifts-stenen (note 37). Denne sten skulle efter rejsningen af det nye kors anbringes foran dette (jfr. korrespondance af 7. maj og 6. juni 1843, i NM). [71] L. Sandberg, i Vore Kirkegårde, 16. bd. 1947—50, 33. [72] Sml. gravsten i Nim (Nim) o. 1622, Låsby (Gern) o. 1625 og Bud (Galten, Randers amt), med sekundær indskrift. [73] Stamtavle over Familien Mygind, Århus 1901, 18. [74] JySaml. 3. rk. VI, 382 ff. [75] Jfr. Århus domkirke nr. 53 (p. 796) og Saxild (Hads hrd.) over præstepar. [76] Indskriften gengivet (med noter) i JySaml. 3. rk. VI, 384f., jfr. Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740—1837. Århus 1964, 100, 107. [77] Jfr. Århus domkirke nr. 73 (p. 808). — Kristusfiguren under portalfeltet er antagelig udført efter et forlæg, der går tilbage til et stik af Cornelis Bloemaert, efter Veronese, jfr. note 78, fig. 327. [78] Jfr. Sigrid Christie: Den lutherske Ikonografi i Norge inntil 1800, Oslo 1973, II, flg. 341—2 og p. 166. [79] Jfr. Arne Nygård-Nilssen: Norsk Jernskulptur, Oslo 1944, I, 162 f. og II, nr. 785. [80] LA. Vib. Århus domk.s insp.ark. Bgsk. 1696 1715 (C 617—48). [81] Suppleret efter tilsvarende sten, nævnt ndf. [82] Jfr. Århus domkirke p. 927, nr. 6.

SUMMARY

Among the churches Bishop Peder Vognsen presented to the Cathedral Chapter in 1203 is mentioned St. Oluf in Århus. This church was situated close to the coast, on the northern outskirts of the city (p. 48, fig. 3, 4), and is said to have collapsed in 1548. The information we have seems to suggest that part of the building was swept away by the sea, when waves in a gale undermined it. *The churchyard* continued to be used and burials took place here up to the beginning of the last century. Part of the churchyard is set out today as a public park, the site of the church being marked on the terrain. Excavations 1947—48 established the groundplan of *the church*, the east part

of which has disappeared (fig. 2-3). Nothing much has been found showing the details of the building or its architectural character, but the remains unearthed confirm that the nave had two extentions to the west, one of them presumably a tower, and an annex on each side. Apparently the building was dated from the 13th century, but various circumstances suggest that an earlier church had stood on the site. In 1637 a simple sepulchral chapel was erected in the churchyard (cf. fig. 4) which was demolished in 1768.

Of the *furnishings* only a bell from 1505 is preserved and this now hangs in the city's cathedral (p. 623, fig. 381). Of *the tombs* a brick-built Romanesque grave must be mentioned (fig. 2, 2) which was discovered when road works took place in 1943. A number of *tombstones* from the 17th and 18th centuries are to be found in the area. They are the usual limestone slabs typical of the time, most of which have been re-used and worn down (cf. p. 990—91). They were raised to burghers of the town. A couple of iron plates are worthy of note: no. *6 from 1704 (fig. 10), cast at the Fossum foundry in Norway and now in Den gamle By museum, and no. 9 which was made at the beginning of the last century and is still in the disused churchyard.

Den gamle By fot.

Fig. 1—4. Dekorerede bygningsblokke m.v. i Den gamle By (p. 1360). 1—2. Kragsten med relief. 3. Terningkapitæl. 4. Base eller Fontefod. — *1—4. Decorated building blocks etc. in the museum "Den gamle By". 1—2. Imposts with reliefs. 3. Cushion capitcd. 4. Base or foot of a baptismal font.*

Poul Pedersen 1977

Fig. 5. Fragment af tympanon. Den gamle By (p. 1360). — *Fragment of tympanum. Now in the museum "Den gamle By".*

†VOR FRUE KIRKE

Det er dokumenteret, at biskop Peder Vognsen ved gavebrev af 14. november 1203 skænkede en Vor Frue kirke til præbendarernes beklædning[1], og at kirken senere var inkorporeret i et bordpræbende, der havde navn efter den[2]. Præbendets indehaver oplod kirken til kongen 1542[3]. Desuden er det en kendsgerning, at der i Århus i middelalderen eksisterede en sognekirke viet jomfru Maria. 1322 betænktes denne kirke, dens sognepræst og klokker i et testamente[4], 1428 omtales en præst for Vor Frue kirkes sogn i Århus[5], og 1500 afhændedes et stykke jord, der lå i Århus i Vor Frue sogn[6]. I øvrigt udstedtes 1397 og 1424 afladsbreve til dem, der besøgte kirken[7], ligesom Vor Frue kirkegård nævnes i et pavebrev 1485[8] (jfr. p. 53f.).

Om beliggenheden af denne forsvundne kirke hersker stor uenighed. Chr. Kjer[9], J. Hoffmeyer[10], P. Severinsen[11] og Helge Søgaard[12] antager, at kirken lå på Brobjerg, dvs. bakken ved den nuværende Frederiksgade syd for åen. Denne opfattelse bygger på et udtog af Arne Magnusson af en 1498 trykt bog om karmeliterklostrets skytshelgen S. Jørgen. Ifølge dette udtog »begav S. Jørgen sig først til et snævert kapel; men omsider drog han jomfru Maria til sig, for at hun sammen med ham, S. Knud konge og S. Knud hertug kunne stå i den nye kirke, der var bygget for »samme jomfrus brødre af karmeliterordenen«[13]. Denne klosterkirke (jfr. p. 1352) kan dog ikke være identisk med Vor Frue Sognekirke, hvis beliggenhed må søges et andet sted[14].

I gavebrevet 1203 nævnes Vor Frue kirke sammen med stednavnet Tulstrup. 1484—85 identificerede kannikerne Tulstrup mark med det stykke jord, byens borgere kaldte Markvards løkke, og som lå vest for Århus[15]. 1661 oplyser Frue kirkes sognepræst, at indtil Christian III forundte byen og borgerskabet sortebrødrekirken til sognekirke, stod Vor Frue kirke på *Møllekirkegården*[16], vest for byen. Hospitalets præst opgiver imidlertid 1690, at det var et kapel for S. Anna, der stod på denne kirkegård[17]. Møllekirkegården omtales i et skøde 1586[18] og kan således ikke være identisk med den assistenskirkegård, man påtænkte at indrette 1592[19]. Møllekirkegårdens alder sandsynliggør, at den har ligget ved en kirke eller et kapel eller både en kirke og et kapel[20]. Eftersom den ældste af de

to nævnte præsteindberetninger er over 100 år yngre end kirkens og kapellets formodede nedlæggelse, er det imidlertid ikke givet, at kirken var Vor Frue kirke og kapellet S. Annas (jfr. ndf.).

Fra 1485 og 1503 er der bevaret to breve; henholdsvis et, udstedt af tre kardinaler og et, udstedt af kong Hans. Kardinalernes brev tilstod dem, der på bestemte dage besøgte det Hellig Kors kapel, som lå på Vor Frue kirkegård, 100 dages aflad[21], medens kong Hans' brev gav magistraten tilladelse til at råde og regere det Hellig Kors kapel, der lå norden uden for Århus, og som de selv havde bygget på kronens og byens grund[22]. Man kan forklare uoverensstemmelserne mellem de to breve ved at antage, at der lå to Hellig Kors kapeller i eller ved Århus. Mere sandsynligt forekommer det dog, at der stod en strid om, hvorvidt kapellet lå på kirkegården eller på byens grund. Eventuelt har pavebrevets koncipator eller skriver skrevet »på Vor Frue kirkegård« i stedet for »ved Vor Frue kirkegård«, som der stod i den indsendte ansøgning. Det er endvidere tænkeligt, at kongebrevets koncipator eller skriver, der vel heller ikke var stedkendt, ved en læse- eller erindringsfejl har skrevet »norden« i stedet for »vesten«.

Da sortebrødrekirken efter reformationen blev sognekirke (jfr. p. 1005) skete det efter alt at dømme på grundlag af det middelalderlige Vor Frue sogn, og man bemærker, at dominikanerkirken såvel som Møllekirkegården ligger nord for åen.

KILDER OG HENVISNINGER

[1] DiplDan. 1. rk. IV, nr. 82. [2] Reformatio statutorum af 23. aug. 1427 (SRD VI, 469), Århus domkapitels jordebøger, udg. ved Poul Rasmussen 1972ff., I, 172, II, 75f. [3] DaKancReg. p. 222. [4] DiplDan. 2. rk. VIII, nr. 414. [5] SRD VI, 504. [6] Repert. 2. rk., nr. 1088. [7] Pontoppidans Annales II, 251 (Repert. 1. rk., nr. 4124), Repert. 1. rk., nr. 6139. [8] ActaPont. IV, nr. 2968, Pontoppidans Annales II, 683 (Repert. 2 rk., nr. 5742). [9] KirkehistSaml. 3. rk. V, 682ff. [10] Blade af Aarhus Rys Historie I, 76ff. [11] KirkehistSaml. V, 161f. [12] Det ældste Århus p. 44. [13] Chr. Eruun i Aarsberetninger fra Det store kgl. Bibliothek I, 79; KirkehistSaml. 5. rk. V, 162. [14] Ejler Haugsted i ÅrbÅrhSt. 1931 p. 206. [15] Hübertz: Aktstykker I, 39 47; ÆldDaArkReg. V, 308— 310; Fr. I Reg. p. 242f. [16] LA Vib. Århus bispearkiv, Ning herredsbog 1661 (C 3 1090). Erhvervsarkivet. Århus byrådsarkiv Ab. 4, 1689. Tingsvidne om Mølle kirkegård contra Jens Wissing i Århus Mølle. [17] LA Vib. Århus bispearkiv, Ning herredsbog 1690 (C 3—1106). [18] ÅgT. III, 434. [19] KancBrevb. 1588 92 p. 797. [20] KultHistLeks. VIII sp. 391ff. [21] ActaPont. IV, nr. 2968, Pontoppidans Annales II, 683 (Repert. 2. rk., nr. 5742). Jfr. det afladsbrev til samme kapel, som nogle biskopper udstedte 1489, Pontoppidans Annales II, 690 (Repert. 2. rk., nr. 6545). [22] Hübertz: Aktstykker I, 90 (Repert. 2. rk., nr. 9795).

Poul Pedersen 1979

Fig. 6. Romansk *gravsten, med ukendt proveniens. Nu i Den gamle By (p. 1360). — *Romanesque *tombstone of unknown origin, now in the town museum "Den gamle By".*

†HELLIGÅNDS KAPEL

I Danmark omtales Helligåndshuse først i sidste halvdel af 1200-tallet[1]; af Århus kannikebords jordebog fra begyndelsen af det følgende århundrede fremgår, at byens Helligåndshus i alt fald er ældre end jordebogen[2]. Kapellet betænktes i et testamente 1322[3], og 1354 modtog forstanderen for Helligåndshuset, kannik Thomas Hennikesen, et betydeligt bidrag bl.a. til kirkens genopbygning og reparation[4]; endelig foreligger en omtale i et pavebrev 1494[5]. Domkirkens statutter 1388 bekræftede, at forstanderen tillige skulle være kannik ved domkirken; han bestyrede stiftelsen og sørgede for kapellets gejstlige betjening. Endvidere skulle han af sit beneficiums indtægter vedligeholde kirken og måske hele gården[6]. Efter oprettelsen af Almindeligt hospital (p. 1003) overførtes Helligåndshusets beboere antagelig hertil. Ved kongeligt brev af 26. august 1540 fik superintendenten overdraget den øde gård, kaldet Helligåndsgård, som hører til Helligånds kapel; den lå »vesten ved Emmervay og så til Per Olsens gård vedtager og så sønder ned fra gaden og til åen«[7] (jfr. p. 48, fig. 3, 8).

KILDER OG HENVISNINGER

Forkortelser: p. 42—44.

[1] KultHistLeks. VI, 407. [2] Århus domkapitels jordebøger III, udg. ved Poul Rasmussen 1975, 24. [3] DiplDan. 2. rk. VIII, nr. 414. [4] DiplDan. 3. rk. IV, nr. 107 og 108. [5] ActaPont. V, nr. 3391. [6] Århus domkapitels jordebøger II, udg. ved Poul Rasmussen 1975, 81f. [7] DaKancReg. 1535—50, 134; jfr. C. J. T. Thomsen, Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster, Århus 1942, 11 f., der bestemmer beliggenheden til grundene ved Immervad, mellem åen og Vestergade; hvilket omtrent svarer til det areal, som Magasins varehus nu indtager.

†S. JØRGENS KAPEL OG †KARMELITERKLOSTRETS KIRKE

Efter hvad et pantebrev dateret 3. september 1482 oplyser, havde Jens Iversen Lange, der blev biskop i 1449, skænket karmeliterordenen et *kapel*, der var indviet til S. Jørgen, S. Knud konge og S. Knud hertug, og som tilhørte bispestolen. Ordenen tog imod gaven og sørgede for, at der blev holdt gudstjenester i kapellet. Ved ovennævnte brev gav paven sin tilladelse til, at munkene byggede et kloster på stedet med bl.a. kirkegård, klokker og klokketårn[1]. Af Arne Magnussons uddrag af en bog om klostrets skytshelgen S. Jørgen, der blev trykt 1498, fremgår, at klostret var bygget, og at jomfru Maria, S. Jørgen, S. Knud konge og S. Knud hertug »stod« i dets kirke, dvs. at der fandtes et eller snarere flere *altre* med figurer eller billeder af de tre helgener[2]. Klostret, der kaldtes både jomfru Marias kloster (på Brobjerg) og S. Jørgens kloster, omtales 1495[3], 1499 og 1506[4]. 14. november 1531 stadfæstede kongen et brev, hvorved munkene overdrog klostret med dets kirke og kirkegård til biskoppen[5], og 5. november 1541 gav Christian III sin tilladelse til, at Århus bys brandlidte borgere nedbrød klostret og dets kirke og benyttede sten og tømmer til genopførelse af deres huse[6].

Beliggenhed og kirkegård. Klostret har været placeret i den søndre udkant af det middelalderlige Århus og umiddelbart op til den hovedvej, som fra ådalen ved Immervad førte op over Brobjerg, svarende til forløbet af den nuværende Frederiksgade (p. 48, fig. 3,5). En ca. 15 m bred grav af uvis alder, hvoraf der 1907 fandtes en 45 m lang strækning vest for klostret, behøver ikke at have haft relation til det middelalderlige anlæg[7]. Klosterkomplekset, der er orienteret parallelt med Frederiksgade og ikke retter sig efter verdenshjørnerne, ligger på et område, hvor terrænet skråner nedad imod åen, og som før i tiden benævntes Bispetoften.

Mange begravelser godtgør, at kirkegården lå syd for bygningskomplekset, hvor kirken udgjorde sydfløjen, men gravpladsens omfang er ikke konstateret. Et par korte fundamentsforløb ved kirkens sydvestre hjørne blev af udgraverne identificeret med kirkegårdens vestre mur, hvilken antagelse støttes af fund af brolægning foran vestgavlen.

Nogle begravelser, der 1948 og 1953 afdækkedes i vestre ende af den forsvundne klosterkirkes hovedskib, var anlagt i tilknytning til stedets naturlige terræn, der falder jævnt i vestlig retning. Denne omstændighed taler for, at gravpladsen var udlagt i tilknytning til en ældre †kirke, som meget vel kan være det †S. Jørgens kapel, som karmeliterne fik overladt ved ankomsten til Århus.

I kareen mellem Frederiksgade, Vester allé, Christiansgade og I. M. Mørksgade har lejlighedsvise undersøgelser og gravning i forbindelse med nybyggerier afsløret stærkt nedbrudte mure tilhørende et omfattende, middelalderligt bygningskompleks, der kan identificeres med Århus' karmeliterkloster[8] (fig. 7). Der er fremdraget levn af alle anlæggets fire fløje, men materialet er fattigst

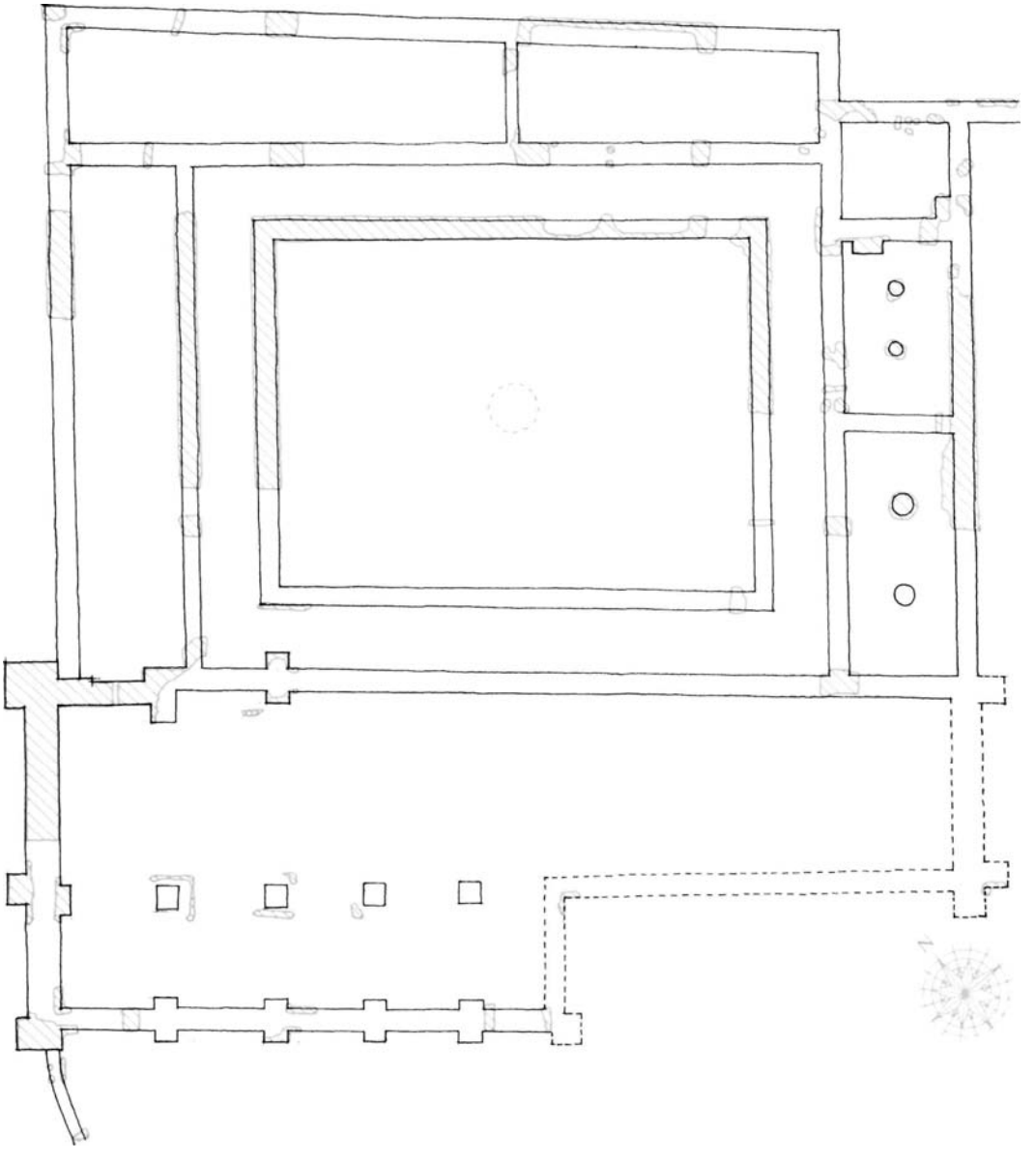

Fig. 7. †Karmeliterkloster 1:400. Kompleksets formodede plan (sort) og de fremgravede rester (grå), tegnet af KdeFL på grundlag af Th. Rasmussens og Claus Andreasens indberetninger. — *†Carmelite Friary 1:400. Presumed plan of the complex, in black, excavated remains grey.*

vedrørende kirken og har ikke givet sikre vidnesbyrd om ældre bygninger på stedet. Eiler Haugsted og Thorvald Rasmussen har nærmere redegjort for undersøgelsernes gang og resultater, der for så vidt kirken angår, kan sammenfattes således:

Bedst bevaret var vestre gavlmur, der på en syld af kamp var opført som

en 220 cm svær kassemur med façade af munkesten i munkeforbandt og bagmur af marksten. Den nordre halvdel kom for dagen 1907, og omkring 1930 opstod der mulighed for, ved bevidst placerede sonderinger, at søge at fastslå kirkens udstrækning og form. Vestgavlens fulde udstrækning på ca. 20 m kunne da konstateres. Begge hjørner havde kraftige, omkringgribende piller, og en 155 cm bred støttepille, der sprang 120 cm frem for façaden, delte denne i et større (nordligt) og et mindre (sydligt) stykke.

Kirkens indvendige bredde måltes til ca. 16 m, hvoraf 10 indtages af hovedskibet og fem af et sideskib. Ved åbninger mellem een meter brede, kvadratiske piller har skibene stået i forbindelse med hinanden. Begge kirkens langmure har været fagdelte ved stræbepiller, hvoraf kan sluttes, at det i alle tilfælde har været planlagt at forsyne rummet med hvælv.

Under de vanskelige forhold på det stærkt bebyggede areal, hvor kirken har ligget, var det kun med stor usikkerhed muligt at danne sig en forestilling om bygningens østre del. Her får det betydning, at en række gravninger, som blev foretaget både før og efter, at kirkesonderingerne fandt sted, har blotlagt hovedtrækkene af grundplanen af kompleksets tre andre fløje. Herved er fremstået et temmeligt entydigt billede af et velkomponeret anlæg af bemærkelsesværdigt omfang og byggeteknisk soliditet.

Set i lyset heraf kan der ikke være alvorlig tvivl om, at klosterkirken har haft den udvendige længde på 53 m, som udgraverne angiver[9]. Undersøgelsesresultatet efterlader imidlertid en usikkerhed angående bygningens form. Ved en af sonderingerne blottedes, hvad udgraverne opfattede som en »meget tydelig fundamentsgrøft«, der indeholdt hjørnet mellem sideskibets østside og korets sydside. Er denne tolkning rigtig, har de århusianske karmeliters klosterkirke, der ifølge de skriftlige kilder må være rejst i årtierne før år 1500, ikke alene haft den langhusform, som var sædvanlig for tiggermunkeordnerne; ved sit ene sideskib har den yderligere haft en overordentlig stor lighed med dominikanernes lidt kortere kirke i Vestergade (p. 1043, fig. 30).

Blandt de *formsten*, der er kommet for dagen ved gravningerne, kan kun een type, tilhørende et vinduesstavværk (svarende til p. 270, fig. 132,5 eller p. 1336, fig. 5, C) henføres til kirken. Et mindre antal er 1929 og 1977 fundet i og ved sideskibet.

På eller i nærheden af klosterarealet er fundet et par genstande, som ikke kan have haft nogen primær forbindelse med hverken kloster eller kirke; deres egenart og det forhold, at de traditionelt behandles i sammenhæng med klostret, motiverer en kort omtale:

**Billedkvader* (fig. 8) fra romansk tid, 41 × 60 cm, af rødlig granit med relieffremstilling af to dyr, måske en kåd hund og en travende hest, fandtes 1922 ved nordre klosterfløjs nordmur. Stenen, der kan være sekundært anbragt,

Poul Pedersen 1977

Fig. 8. †Karmeliterkloster. Billedkvader (p. 1354). — *Romanesque carved ashlar of granite.*

således som ovenfor omtalt, indlemmedes i Den gamle Bys samling (inv. nr. 652:55).

* *Seglstempel* (stampe) (fig. 9), fra 1325—50, af bly, spidsovalt, 5,3 x 3,2 cm til ydre skriftrand, 3,8 cm incl. den udefter skrånende kant, der har indskårne tværstreger. På den let hvælvede bagside (1,6 cm til toppunktet) ses mærker som efter udkast til en bispefigur, hvorimod der ikke synes spor efter øsken eller tap. Den plane forside har mellem indskårne linier en omskrift med majuskler: »SIGIL(LV)M[10]: IOH(ANNI)S: D(EI) G(RATIA) [EPI]SCOPI: SCA-LOT(ENSIS)«, (»Jon (Johannes) af Guds nåde, biskop af Skalholts segl«). Den grove bispefigur med mitra (bispehue), i en forenklet, arkitektonisk ramme, er ligesom på en del norske og svenske segl[11] fremstillet stående, holdende både bispestav og korsstav. På seglstemplets nederste trediedel ses bispens uidentificerede våben. Det ret groft udførte stempel er rimeligvis fremstillet i Norge (eller Island?). Biskop Jon (Johannes) har ikke kunnet identificeres nærmere[12], men må formodentlig være en af tre succederende bisper ved navn Jon fra det islandske bispesæde i Skalholt, der hørte under ærkebiskoppen i Nidaros (Trondhjem): 1) Jon Halldórsson eller Trygerðarson fra Bergen, valgt 1321, indviet 1322, død og begravet i Bergen 1339, 2) Jon Eindriðason, valgt og viet 1339, død i Skalholt 1341, og 3) Jon Sigurðarson, islandsk munk, valgt 1341,

viet 1343, død i Skalholt 1348. — Stampen blev fundet tilfældigt 1879 på den såkaldte »Bispetoft« mellem Frederiksport og Møllen[13], måske inden for Karmeliterklostrets område. Det afleveredes til den »antiqvariske Samling« i Århus og er herfra indgået i Den gamle By som nr. 81.

KILDER OG HENVISNINGER

Nationalmuseets 2. afd. Korrespondance og indb. 1907 (C. M. Smidt), 1908—10, 1922— 23, 1931, 1977 (Thomas W. Lassen; Claus Andreasen). *Erhvervsark.* Ejler Haugsteds privatarkiv (D 3—10). *Den gamle By.* Indb. og opmålinger af Th. Rasmussen o.a. 1907, 1923, 1931, 1949 og 1953.

Litteratur: E. Haugsted: Karmeliterklostret i Aarhus. ÅrbÅrhSt. XXIV, 1931, 201— 29. Th. Rasmussen: Karmeliterklostret i Aarhus. Undersøgelser på Tomten efter 1931. ÅrbÅrhSt. XLVI, 1953, 41—49.

Redaktion: Kjeld de Fine Licht; stampe: Vibeke Michelsen.

Forkortelser: p. 42—44.

[1] ActaPont. IV, nr. 2828. [2] Chr. Bruun, i Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kgl. Bibliothek I, 77—81; Kirkehist. Saml. 5. rk. V, 162 og ÅrbÅrhSt. 1931, 205f. -Århusklostrets prior er afbildet blandt ordenens fremtrædende medlemmer i den kalk-malede dekoration i karmeliterklosterkirken i Sæby. [3] Danske Magazin VI, 268. [4] Hübertz: Aktstykker I, 87 og 94. [5] Kong Frederik I.s dan. reg. p. 292f. [6] DaKanc Reg. p. 204f; Hübertz: Aktstykker I, 133f. [7] Udgraverne, der fandt »mest Levninger af nyere Dato«, anså graven for en voldgrav. Uden supplerende undersøgelser kan det ikke afgøres, om den eventuelt har indgået i en fiskedam eller stået i forbindelse med kronens inddigede ejendom »Munckenis Lykke«, som på vestsiden grænsede op til kirkegården, og som nævnes i kgl. brev 3. juni 1542, DaKancReg. 1535—50, 224. [8] Jfr. allerede C. Kier: Aarhus' Kirker og Klostre i den katholske Tid. KirkehistSaml. III 5, 1884—86, 682—83. [9] Et par mindre gravninger i sideskibet, foretaget 1977 og 1979, bekræfter det ældre billede af denne del af kirken. Medd. fra henholdsvis Claus Andreasen og Per Kr. Madsen (NM). [10] Bogstavtyperne utydelige, M'et står antagelig placeret på hovedet.

[11] Poul Bredo Grandjean: Dansk Sigillografi, 1944, 142, jfr. Thor Kielland: Norsk guld smedkunst i middelalderen, Oslo 1926, 122, 172; KultHistLeks. XV, sp. 197ff, 215ff, 221.

[12] Findes ikke mellem de gengivne segl i Arne Magnussens håndskrift vedr. islandske segl, Sigilla Islandica I. AM 217, 8vo. Udg. af Magnus Már Lárusson og Jónas Kristjánsson, Reykjavik 1965—67. Diplomatarium Norvegicum XVII B, Christiania 1913. Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtill Reformationen, ved Oluf Kolsrud. [13] Aarhus Stiftstidende 21. og 24. maj samt Berlingske Tidende 23. og 26. maj 1879.

†KIRKE I S. KARENS GÅRD

Spedalskhedshospitaler i Danmark kendes først i større tal fra slutningen af 1200-tallet, men adskillige er sikkert betydeligt ældre[1]. Da »hospitale« på den tid vistnok kun benyttedes som betegnelse for et spedalskhedshospital[1], er det hospital, der betænktes i testamente 1322[2], muligvis S. Karens gård, »domus Leprosorum Sancte Catherine Aru-siensis«, som det kaldes i et brev 1512[3]. I øvrigt omtales S. Karens gård første gang 1499[4]. 1541 blev en del af gårdens indtægter og 1560 resten overført til Almindeligt hospital i Århus[5]. Til gården hørte en kirke, der nævnes 1531[6]. Institutionen har ligget som genbo til sortebrødreklostret, på den vestre side af Grønnegade, der 1673 kaldes Sankt Karens gade. 1924 er hospitalets kirkegård konstateret ved udgravning nord for Vestergade[7] (jfr. p. 48, fig. 3, 7).

viet 1343, død i Skalholt 1348. — Stampen blev fundet tilfældigt 1879 på den såkaldte »Bispetoft« mellem Frederiksport og Møllen[13], måske inden for Karmeliterklostrets område. Det afleveredes til den »antiqvariske Samling« i Århus og er herfra indgået i Den gamle By som nr. 81.

KILDER OG HENVISNINGER

Nationalmuseets 2. afd. Korrespondance og indb. 1907 (C. M. Smidt), 1908—10, 1922— 23, 1931, 1977 (Thomas W. Lassen; Claus Andreasen). *Erhvervsark.* Ejler Haugsteds privatarkiv (D 3—10). *Den gamle By.* Indb. og opmålinger af Th. Rasmussen o.a. 1907, 1923, 1931, 1949 og 1953.

Litteratur: E. Haugsted: Karmeliterklostret i Aarhus. ÅrbÅrhSt. XXIV, 1931, 201— 29. Th. Rasmussen: Karmeliterklostret i Aarhus. Undersøgelser på Tomten efter 1931. ÅrbÅrhSt. XLVI, 1953, 41—49.

Redaktion: Kjeld de Fine Licht; stampe: Vibeke Michelsen.

Forkortelser: p. 42—44.

[1] ActaPont. IV, nr. 2828. [2] Chr. Bruun, i Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kgl. Bibliothek I, 77—81; Kirkehist. Saml. 5. rk. V, 162 og ÅrbÅrhSt. 1931, 205f. -Århusklostrets prior er afbildet blandt ordenens fremtrædende medlemmer i den kalk-malede dekoration i karmeliterklosterkirken i Sæby. [3] Danske Magazin VI, 268. [4] Hübertz: Aktstykker I, 87 og 94. [5] Kong Frederik I.s dan. reg. p. 292f. [6] DaKanc Reg. p. 204f; Hübertz: Aktstykker I, 133f. [7] Udgraverne, der fandt »mest Levninger af nyere Dato«, anså graven for en voldgrav. Uden supplerende undersøgelser kan det ikke afgøres, om den eventuelt har indgået i en fiskedam eller stået i forbindelse med kronens inddigede ejendom »Munckenis Lykke«, som på vestsiden grænsede op til kirkegården, og som nævnes i kgl. brev 3. juni 1542, DaKancReg. 1535—50, 224. [8] Jfr. allerede C. Kier: Aarhus' Kirker og Klostre i den katholske Tid. KirkehistSaml. III 5, 1884—86, 682—83. [9] Et par mindre gravninger i sideskibet, foretaget 1977 og 1979, bekræfter det ældre billede af denne del af kirken. Medd. fra henholdsvis Claus Andreasen og Per Kr. Madsen (NM). [10] Bogstavtyperne utydelige, M'et står antagelig placeret på hovedet.

[11] Poul Bredo Grandjean: Dansk Sigillografi, 1944, 142, jfr. Thor Kielland: Norsk guld smedkunst i middelalderen, Oslo 1926, 122, 172; KultHistLeks. XV, sp. 197ff, 215ff, 221.

[12] Findes ikke mellem de gengivne segl i Arne Magnussens håndskrift vedr. islandske segl, Sigilla Islandica I. AM 217, 8vo. Udg. af Magnus Már Lárusson og Jónas Kristjánsson, Reykjavik 1965—67. Diplomatarium Norvegicum XVII B, Christiania 1913. Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtill Reformationen, ved Oluf Kolsrud. [13] Aarhus Stiftstidende 21. og 24. maj samt Berlingske Tidende 23. og 26. maj 1879.

†KIRKE I S. KARENS GÅRD

Spedalskhedshospitaler i Danmark kendes først i større tal fra slutningen af 1200-tallet, men adskillige er sikkert betydeligt ældre[1]. Da »hospitale« på den tid vistnok kun benyttedes som betegnelse for et spedalskhedshospital[1], er det hospital, der betænktes i testamente 1322[2], muligvis S. Karens gård, »domus Leprosorum Sancte Catherine Aru-siensis«, som det kaldes i et brev 1512[3]. I øvrigt omtales S. Karens gård første gang 1499[4]. 1541 blev en del af gårdens indtægter og 1560 resten overført til Almindeligt hospital i Århus[5]. Til gården hørte en kirke, der nævnes 1531[6]. Institutionen har ligget som genbo til sortebrødreklostret, på den vestre side af Grønnegade, der 1673 kaldes Sankt Karens gade. 1924 er hospitalets kirkegård konstateret ved udgravning nord for Vestergade[7] (jfr. p. 48, fig. 3, 7).

L.L.1977

Fig. 9. Seglstempel, fundet i nærheden af †karmeliterkloster (p. 1355), tilhørende en biskop Jon af Skalholt på Island. — *Seal found in the vicinity of the †Carmelite Friary belonging to a bishop Jon of Skalholt, Iceland.*

KILDER OG HENVISNINGER

Forkortelser: p. 42—44.

[1] KultHistLeks. VI, 677—83. [2] DiplDan. 2. rk. VIII, nr. 414. [3] E. Pontoppidan, Annales Ecclesiæ Danicæ Diplomatici II, 1744, 739; Repert. nr. 12276. Det er imidlertid lige så sandsynligt, at der i testamentet sigtes til S. Jørgens hospital (jfr. p. 1352). [4].Re-pert, nr. 8838. Et brev 1541 citerer imidlertid et beseglet pergamentsbrev, der utvivlsomt er en del ældre; jfr. ÅrbÅrhSt. 1911, 84f. [5] DaKancReg. 1535—50, 187; Kanc-Rrevb. 1556—60, 472. [6] Frederik I's Registranter, 279. Jfr. at kongerne Hans og Christian II inkorporerede to kirker i hospitalet, mod at der her holdtes messer, P. F. Suhm, Nye Samlinger til den Danske Historie I, 1792, 76—77. Resen, 41, konstaterer, at endog mindet om kirken er forsvundet. En †*klokke,* der »stander i sancte Karine gaardt«, blev 1532 overdraget til Oluf Hammer, Frederik Fs Registranter, 465; klokken behøver imidlertid ikke at stamme fra gårdens kirke, som påpeget af Hoffmeyer I, 88. [7] ÅgT I, 188—92; C. J. T. Thomsen, Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster, 1942, 13—15.

SUMMARIES

A number of mediaeval documentary sources confirm that a church dedicated to the *Virgin Mary* existed in Århus. Circumstances seem to indicate that the building disappeared during the Reformation Period in the 1530's and that the parish now came under the church of St. Nicholas which had been given the name of the Church of Our Lady (cf. p. 1282) after it had been discontinued as the church of the Black friars.

The site of the older Church of Our Lady, mentioned for the first time in 1203, has not been determined, but in all probability it was situated on the outskirts of the city, perhaps in the vicinity of the later Århus mill, where in the 16th century a churchyard is mentioned (p. 48, fig. 3,9).

A Hospital to the Holy Spirit, of which there is no archaeological evidence, existed in Århus by the river-crossing (p. 48, fig. 3, 8). It seems to have been built ca. 1300. In the middle of the 14th century a considerable donation is mentioned which was intended, inter alia, to be used for the rebuilding of the church. During the Reformation, in 1536, the institution was dissolved and the inmates presumably transferred to the hospital which was established at this time (p. 1311).

A Carmelite Friary was founded in the south-west part of the city (p. 48, fig. 3, 5) before 1482, when the bishop presented the order with a chapel dedicated to St. George, St. Canute, the king, and St. Canute, the duke. The friary was made over to the episcopal see in 1531, and in 1541 the citizens of the city were given permission by the king to demolish the buildings. During occasional excavations since 1907 it has been possible to determine the main features of the four-winged complex (fig.7), but the form of the aisle of the church and its chancel remain less certain.

During the excavations several objects were also brought to light which for chronological reasons cannot have any primary connection with the Carmelite friars: a Romanesque *carved ashlar* of granite (fig. 8), and a *lead seal* from 1325—50 (fig. 9) which was probably made in Norway and belonged to a bishop Johannes (Jon) of Skalholt in Iceland; both pieces are now in Den gamle By museum.

St. Karen's House, a hospital for lepers, was situated west of the Black Friars priory (p. 48, fig. 3, 7) and was presumably built in the latter half of the 15th century. A church is mentioned from 1531. The institution was abolished at the Reformation; its location has been confirmed by occasional finds of graves in the churchyard which belonged to it.